

Skulina, Josef

K otázce lexikálního systému v slovní zásobě nářečí ve světle areální lingvistiky : (na materiálu moravskoslezském)

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná.
1979, vol. 28, iss. A27, pp. [131]-136

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100271>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JOSEF SKULINA

K OTÁZCE LEXIKÁLNÍHO SYSTÉMU V SLOVNÍ ZÁSOBĚ NÁŘEČÍ VE SVĚTLE AREÁLNÍ LINGVISTIKY

(Na materiálu moravskoslezském)

1. Otázkou lexikálního systému v slovní zásobě spisovné ruštiny, češtiny a slovenštiny se obírali už mnozí lingvisté, z nichž uvedme namátkou J. D. Apresjana, J. Filipece, K. Olivu, J. Horeckého a E. Paulinyho. Ať už výsledky těchto badatelů byly obecně přijaty či podrobeny kritice, skutečnost je taková, že za nimi zůstali daleko dialektologové, kteří se nepokusili dodnes odhalit lexikální systém v slovní zásobě nářečí. První pokusy tu učinili sice dialektologové sovětské, jako například F. P. Filin, N. J. Feldman, O. G. Gecová, B. A. Larin, O. N. Morachovská, Z. M. Petrovová j., ale ani oni nerozřešili s úspěchem tuto otázku. Třeba říci, že problematika lexikálního systému v slovní zásobě nářečí znepokojuje nadále dialektology obírající se sestavením národních nářečních atlasů i slovníků, neboť její rozřešení může přinést mnoho světla jak do teoretické, tak i praktické dialektologie.

Cílem naší stati není otázku lexikálního systému v slovní zásobě nářečí zkoumat v úplnosti, nýbrž přispět aspoň zčásti k jeho odhalení.

2. Problematiku lexikálního systému v slovní zásobě nářečí nelze řešit s úspěchem beze zření k tomu, co bylo už řečeno o základním slovním fondu (jádro) a měnlivé slovní zásobě v nářečí (V. I. Abajev, J. P. Černych, A. Lamprecht), jakož obecně o jednotlivých slovních druzích a jejich klasifikace (J. Horecký, V. Mathesius), i koneckonců o principu semaziologickém (postup od slova k pojmu) a onomaziologickém (postup od pojmu k slovu), o němž pojednali J. Filipec a V. Blanár.

3. Připomeňme, že se slovníkové jádro v slovní zásobě nářeční neustále mění a že do něho náleží slova gramatická a všechny slovtvorné deriváty, jimiž se dostává do těsného spojení základní slovní fond (jádro) s mluvnickou stavbou. Nářeční slovní zásoba má povahu systémovou; náleží k ní všechny slovtvorné formanty. Rozdíl mezi lexikálním systémem a mluvnickou strukturou v nářečí je evidentní, neboť systém zahrnuje všechny vztahy určité oblasti jako celku a je ucelený, zatímco se

struktura týká jen některých úseků dané oblasti, pracuje s dominantními vztahy a je méně ucelená. Jinými slovy řečeno: strukturu musíme vidět v závislosti na systému, protože jazykové jevy jsou determinované systémem, nikoli strukturou. Vztah lexikálního systému v nářečí musíme zkoumat se zřením ke společnosti a jeho vývoj musíme vidět v dialektickém vztahu k obsahu slov. Máme-li na mysli slovtvorné prostředky, nutno přiznat, že mají povahu organizující. Mluvnický a lexikální systém v nářečí se od sebe liší jak kvalitativně, tak kvantitativně. To znamená, že se slovtvornými prostředky získávají nová pojmenování (*gum-ák* „vůz s gumovými koly“), kdežto mluvnickými morfémy se vyznačují mluvnické a syntaktické vztahy slov. Mluvnické prostředky mají povahu integrálnosti; dojde-li k ústupu vědomí gramatického vztahu, tu zapadne degramatikalizovaný prvek do slovníku (*tosew* „samozřejmě“).

3.1. Víme, že v slovní zásobě nářeční je mnoho lexikálních prvků nesystémových vázaných toliko věcnou souvislostí, jež je dána pojmenovací povahou lexika samého. Lexikální systém v slovní zásobě nářeční není systémem *sui generis*, nýbrž je systémem odvozeným, daným systémovostí a řádem jevů skutečnosti kolem nás, která nás obklopuje soustavou věcných okruhů (místní a domácí prostředí, hospodářství, příroda, zemědělství, společenský život, rodina apod.).

3.2. Tato skutečnost je závažná a chceme jí věnovat menší pozornost z hlediska teritoriálního vymezení lexikálního systému v slovní zásobě nářečí.

3.2.1. Pokud jde o sledování stránky semaziologické v nářečí z hlediska teritoriálního vymezení lexikálního systému nářečního, klade se právem důraz na formální podobu slov (fonetickou, morfologickou, derivační). Tento umožňuje pochopit s úspěchem nejen lexikální systém v slovní zásobě nářečí, ale též jeho územně vnitřní diferenciaci danou fonetickými variantami slov a jejich derivačními formanty. Stačí tu uvést několik příkladů: *tkamička* (*kamička*, *kaňčka*, *kaňčeka*); *loukol* (*lókol*, *lákol*, *lókol*, *lókot*, *lúkol*, *lúkoc*, *hinkoc*, *uňkoc*); *lavica*, *lava* (*uava*), *lafka* (*uafka*).

3.2.2. Hledisko onomaziologické nám pohámá odhalit v plné míře lexikální diferenciaci (tautonyma, antonyma, synonyma, homonyma), kdy etymologicky stojí jedno slovo proti slovu druhému. Dobře je to vidět z těchto příkladů: *žebříňák* (*žebřvňák*, *žebřák*, *žebříňák*, *žebříňák*, *rebríňák*); *mandelňák* (*mandelňák*, *mandelík*); *grěfňák* (*grěfňák*, *grěfovják*, *grěfál*); *drabiňák* (*drabiňok*); *kopovňák*; *vlasatej* (*vlasaté*, *vlasaté*, *vlasatě*); *štrapatí* (*štrapatí*); *skátět* (*skátět*, *skátít*); *svalit* (*svalit*, *vvalit*, *vevalit*, *převalět*); *vyklopit*; *převrátit* (*převrátit*, *vyvrátit*, *vyvracíc*, *vyvrať yč*, *vyvráčíc*); *překotit* (*vykotit*); *vybulíc*; *vykulíc* apod.

3.2.3. Je nade vši pochybnost, že šetření lexikálního systému v slovní zásobě nářečí na základě synonymických vztahů, na nichž stojí synonymická řada, přináší dialektologii velký zisk. Dostáváme tak řadu synonym odstíněných pojmově (*fešanda* — *fiftena* — *hepa* — *myga* — *švonka*), v níž mají základní postavení prvky uzlové, pojmové. Na synonymních řadách můžeme dobře sledovat lexikální různost v průběhu historického vývoje lexikálního systému v slovní zásobě nářečí. Podtrhneme skuteč-

nost, že odhalení skupin slov a rozličných druhů slov jako dílčích systémů je nesporně důležitý jev pro poznání lexikálního systému v slovní zásobě nářečí, systému nikoli uzavřeného, nýbrž systému otevřeného jako souhrnu vzájemně souvisících a navzájem podmíněných lexikálních jevů.

3.2.4. Víme, že základ nářečního slovníku je celonárodní a toliko jeho část je teritoriálně ohraničena. Nesmíme zapomínat na to, že se mnoha nářeční slova vyskytují na jistém teritoriu a že různá nářeční slova mají různý zeměpisný areál, v němž se dá zjistit centr a periférie lexikálního systému v slovní zásobě nářečí. Uvedme například slova *vovar*: *podhrdek*; *žemlíčka* : *pletínka* : *bělka*; *povidla* : *trnky*. Musíme si uvědomit, že centr a periférie lexikálního systému v slovní zásobě nářečí jsou určeny sémantickými hranicemi slov, nikoli rozsahem výrazů a rozsahem jim odpovídající věci. Designáty (označení) mohou být ohraničeny na malém území a označující je výrazy nemusí mít na jazykovém území izoglosu, tj. mohou být celonárodní, nikoli nářeční. Kritérium, co jsou systémová nářeční slova, netkví v jejich designátech, nýbrž v samotných slovech (výrazech), v místě, jež zaujímají daná nářeční slova v lexikálním systému v slovní zásobě nářečí. Mluvíme-li o centru a periférii nářečních slov a o jejich sémantických hranicích, tu musíme mít na mysli skutečnost, že v centru lexikálního systému v slovní zásobě nářečí existuje dané nářeční slovo aktivně, kdežto v jeho části periferní se vyskytá difúzně. To znamená, že výskyt daného nářečního slova je zřetelný v centru lexikálního systému v slovní zásobě nářečí, kdežto v jeho periférii je nezřetelný a dochází v ní k výrazné interferenci. V takových případech vznikají bohatá expresivní adherentní synonyma, která se velice těžko určují sémanticky. Z bohatých příkladů upozorníme aspoň na některé. Z oblasti mužských jmen: *burtek*, *bymbolušník*, *čimpel*, *filus*, *fuga*, *gmyzek*, *havrlant*, *jantek*, *juhasek*, *kafabel*, *knajtek*, *kuřipala*, *nytek*, *ohřibák*, *rumpala*, *sknyra*, *surma*, *špundriga*, *šurqa*, *tajtrlík*, *urviš*; z oblasti ženských jmen: *beskuryja*, *drajmokna*, *ferula*, *jurpina*, *maljpa*, *ozera*, *pozvitorba*, *putira*, *šaliplachta*, *šlajfira*.

3.2.5. Dosud se má za to, že expresivní nářeční slova nemají systémovou povahu, ale ve skutečnosti tomu tak není. Ukazuje se, že systémová slovníková expresivita nářeční má dvojí podobu.

3.2.5.1. Do první skupiny náleží systémová nářeční slova, v nichž je citovost neoddělitelnou součástí slovního významu a týká se zvukové stránky slov. Několik příkladů: *bunkat se* / *blunkat se* / *bunckat se* „potulovat se“; *paskřivec* / *pazgřivec* „nezbeda“; *kňurkat* / *ňurkat* „vzdychat“; *čačaný* / *čanany* „pěkný“. Sem náleží též expresivita derivační, při níž slovotvorné přípony označují významový posun kvalitativní a kvantitativní. Sluší uvést aspoň některé: *-ák*, *-ak* (*dřísták* „žvanil“, *oderbak* „trhan“), *-ač* (*spuchlač* „tlustý člověk“), *-ec* (*pšnivec* „urážlivec“), *-ek* (*gmyzek* „rošták“), *-la*, *-ala*, *-ula*, *-ela* (*fulala* „žvanil“, *mrugala* „mrkáč“, *varmula* „hlupák“, *spuchela* „tlustoch“), *-och* (*panoch* „panovačný člověk“), *-uch* (*tabuch* „trhan“). Všechny tyto přípony jsou produktivní. Vedle nich se vyskytují přípony neproduktivní. Patří k nim: *-ar* (*těžar* „člověk s těžkou váhou“), *-as* (*lobas* „trhan“), *-ur* (*pindur* „malý člověk“)

apod. Nesmíme zapomínat, že výše uvedené přípony mají různou míru citovosti. Někdy je už expresivita obsažena v základě slova a přípona je neutrální (*bzdur-ák* „vzdorovitý člověk“, *figl-ár* „vtipálek“), jindy bývá expresivita ve slovech vzniklých redukcí z víceslovných pojmenování (*čapi+noha* „dlouhán“), popřípadě se vyskytá v cizích slovech, jejichž původ je už dnes zcela zatemněn (*putíra* „tlustá žena“).

3.2.5.2. Do druhé skupiny řadíme slova, která mají vedle svého věcného významu další významy expresivní (*bocan* = 1. čáp, 2. zachmuřený člověk). Při této expresivitě se uplatňuje výrazně hledisko věcné, které pomáhá osvětlit citové slovní rozružení a synonymní řady. Upozorníme aspoň na jeden příklad synonymní řady slov pro označení člověka s významovými odstíny „těžký, těžkopádný, panovačný, hromotluk, nemotora“: *spuchlač* — *bravek* — *puček* — *spuchela* — *panoch* — *bedar* — *těžar* — *bašur* — *krynžel* — *pucheřina* — *spuchlina* — *škatula* — *pučka* — *bechyňa* — *draksna* — *krabica* — *puchavica* — *herdek* apod.

3.2.6. Nelze tvrdit, že při zachycení lexikálního systému v slovní zásobě nářečí jde vždy o postižení úplného fondu synonym, ať už z hlediska jazykových nebo sociálních činitelů. Skutečnost je taková, že se zachycují ty slovníkové různosti, které tvoří lexikální systém daného nářečí, objevující se ve více místech. Máme tu na mysli přechodné zóny, v nichž se vyskytují lexikální systémy nářeční sousedních nářečních teritorií.

3.2.7. Nebylo by správné, kdybychom zařazovali do lexikálního systému v slovní zásobě nářečí toliko slova odlišná od slov spisovných, ať už z hlediska formálního či sémantického. Chceme-li postihnout lexikální systém v slovní zásobě nářečí, pak se musíme zaměřit nejen na realizaci slov nářečních, ale i spisovných v živé řeči lidu, u nichž se musíme pokusit stanovit diferenční koreláty. Platí to o spisovných homonymech, která mají v nářečí jiný význam, než je tomu v jazyce spisovném. Tak například slovo *koza* má několikový význam v nářečí: 1. chroust, 2. druh jablek, 3. kdo se opoždí při sečení obilí, 4. část dud, 5. neštovice, 6. ve frazeologickém rčení „ty kozo jedna kozovská“ nebo „hnát kozu“, tj. popouzet lenivého člověka v práci. Nezapomínejme, že diferenční příznak tohoto slova v lexikálním systému nářečí musíme zde chápat jako protiklad k psanému jazyku z hlediska mluvených nářečních projevů.

4. Mluvíme-li o lexikálním systému v slovní zásobě nářečí, pak nemůžeme opomenout jeho místo v nářeční normě a jeho realizaci v individuálních mluvených projevech lidových mluvčích. Opomíjení této problematiky nemůže vést k úspěšnému osvětlení slov potencionálních a okazionálních. První typ slov ukazuje, že konkrétní nářeční slovo sice neexistuje, ale je možný jeho slovtvorný model (derivační produktivní formanty *-ák*, *-ka*), zatímco druhý typ slov odhaluje vznik individuálních nahodilých (nenoremních) výrazů, například ve slovech *hořčič-ák* „sklenice od hořčice“, *kruc-ák* „ždimačka u pračky“, *vrš-ák* „vrchní snop“, *železní-ák* „železničář“; *mostovk-a* „přívěs na svážení obilí“, *nut-ka* „nucená porážka dobytčete“. Nelze zapomínat, že individuální slova mají silně expresivní přidech.

4.1. Variabilitu slov zafixovaných do lexikálního systému v slovní zásobě nářečí jako systému otevřeného pochopíme dobře, budeme-li ji zkoumat vertikálně se zřetěním k přechodu od lexikálního systému nářečního k lexikálnímu systému ve spisovném jazyce. Třeba říci, že se tak děje v synchronním průřezu, neboť mnohá slova nová v nářečí jsou utvořena z materiálu spisovného jazyka a slouží dobře k označení nových reálií. Například: *pasák* = 1. traktor k těžké orbě, 2. transportér na kydání chlěvské mrvy; *kultivák* = 1. náradí ke kypření půdy, 2. odborník ovládající kultivaci půdy.

5. Lexikální systém v slovní zásobě nářečí představuje složitou strukturu, v níž zaujímá nářeční slovo klíčové místo svou komplexností. Nářeční slovo jako jev komplexní musíme zkoumat ze všech možných stránek: gramatické, slovtvorné, sémantické. Všechny tyto stránky se podílejí na vytváření lexikálního systému v slovní zásobě nářečí, jež můžeme odkrýt bezpečně z hlediska horizontálního a vertikálního členění daného nářečního teritoria. Osobitý aspekt nářečního slova v konkrétním lexikálním nářečním systému představuje určitou fixaci v ústní nářeční řeči se všemi individuálními a nahodilými odchylkami od nářeční normy. Musíme mít na zřeteli, že opomíjení vnější nářeční reglementace (pravidla), realizované v nářeční normě, nemůže vést k úspěšnému osvětlení systémových nářečních slov a jejich odchylek v řečové praxi lidových mluvčích. Dosud se dál výzkum nářečí a jeho slovníkové složky na základě ústní promluvy, ale ústní řeč se nestala základním objektem výzkumu. Výzkum lexikálního systému v slovní zásobě nářečí ukazuje přesvědčivě, že se ústní nářeční mluva jeví svobodně ve výběru komunikativních prostředků pro podání obsahu, zejména adekvátních slov toho, co chce vyjádřit mluvčí. Přitom je nutno respektovat vznik individuálních potencionálních a okazionálních slov, jež vznikají podle regulérních slovtvorných modelů.

LITERATURA

- Abajev V. J., *O podate omonimov v slovarě*, VJ 1957, č. 3, s. 31–43.
- Apresjan J. D., *K voprosu o strukturnoj leksikologii*, VJ 1962, č. 3, s. 38–46.
- Černých J. P., *O základním slovním fondu a slovní zásobě jazyka*, Sovětská věda — Jazykověda I, 1, s. 20–25.
- Feldman N. J., *Okkazionalnyje slova i leksikografija*, VJ 1957, č. 4, 2. 64–73.
- Filin F. P., *Wyraz gvarowoy i jego granice*, PJ 1960, s. 247–264.
- Gecová O. G., *K problemam dialektnoj leksikografii*, VJ 1969, č. 3, s. 151–164.
- Larin B. A., *Pskovskij oblastnoj slovar s istoričeskimi dannymi*, Leningrad 1967.
- Morachovská O. N., *Struktura dialektnych različij leksiko-semantičeskogo urovnja*, sb. Russkaja dialektologija, Moskva 1964, s. 205–224.
- Petrovová Z. M., *Voprosy izučeniya leksiki russkich narodnych govorov*, VJ 1973, č. 1, s. 109–116.

- Filipec J., *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexicologie*, Praha 1961; též, *Synonyma a studium nářeční slovní zásoby*, NR 36, 1953, s. 97—109; též, *Probleme des Sprachzentrums und der Sprachperipherie im System des Wortschatzes*, TLP 2, 1966 s. 257—275; též, *Systém v slovní zásobě a paralelní významová stavba souřadných slov*, sb. Rusko-české studie, Praha 1960, s. 293—305.
- Lamprecht A., *Osnovnoj slovarnyj fond i rodstvo jazykových semej*, SbFFBU 4, 1953, s. 5—10; též, *K otázce základního slovního fondu v českém jazyce*, SbFFBU 1, 1952, s. 58—81.
- Mathesius V., *Přspěvek k strukturálnímu rozboru anglické slovní zásoby*, ČMF 26, 1940, s. 79—84.
- Oliva K., *K otázce lexicálního systému*, SaS 29, 1968, s. 158—167.
- Šlosar D., *Přehled slovo tvorby substantiv v ostravickém typu lašských nářečí*, SlezSb. 69, 1971, s. 66—75.
- Zima J., *Expresivita v současné češtině*, Praha 1961.
- Blanár V., *K základním otázkám lexicologie*, SbFFUK 9, 1957, s. 1—10; též; srovnaj též referát o složce semaziologické a onomaziologické v nářečí, přednesený na dialektologické konferenci v Prešově v roce 1975.
- Horecký J., *Členenie slovnjej zásoby*, Slovenská reč 21, 1956, s. 64—70; též, *K otázce systému v slovnjej zásobě*, Jaz. štúdie 3, 1958, s. 5—18.
- Pauliny E., *Systém v jazyku*, sb. O vědeckém poznání soudobých jazyků, Praha 1958, s. 18—28.

К ВОПРОСУ ЛЕКСИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ В НАРЕЧИИ ВО СВЕТЕ АРЕАЛЬНОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Лексическая система в наречии является сама собой сложной структурой, в которой занимает диалектное слово важное место комплексным характером. Комплексный характер диалектного слова мы должны изучать с всех сторон: грамматической, словообразовательной и семантической. Все эти части диалектного слова участвуют в строении конкретной лексической системы в наречии. Самым важным критерием при изучении лексической системы в наречии является вопрос существования диалектного слова в центре и периферии лексической системы в наречии. В центре лексической диалектной системы выступает оно активным образом, но в периферии оно реализуется диффузным образом. В этом случае возникает в ней богатая синонимическая экспрессивность. Изучение лексической системы в наречии показывает устную диалектную речь реализующуюся во выборе коммуникативных средств говорящих лиц.